

**ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ, ՆՇՈՒՄՆԵՐ,
ԵՒ ՎԻՃԱՐԿՈՒՄՆԵՐ**

**COMMUNICATIONS, NOTES
ET DISCUSSIONS**

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 1923–1988 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Խորհրդային կարգերի հաստատումից յետոյ Հայկական հարցը տեղ զբաղեցրեց խորհրդային դիւանագիտութեան գլխաւոր դերերէն եւ կենդանութիւնն էր առնուած Թուրքիայի վրայ ճնշում գործադրելու դէպքերում միայն: Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը զրկուած էր ազգային խնդիրները ասպարէզ բերելու հնարաւորութիւններից: Թէեւ, սկզբնական շրջանում, որոշ վերապահութիւններ էին արւում Խորհրդային Հայաստանին, որը արդիւնքն էր 1921ի Փետրուարեան ապստամբութեան, սակայն շուտով գերակայող դարձաւ ձեւով ազգային, բովանդակութեամբ սոցիալիստական ստալինեան սկզբունքը եւ ոտնատակ արուեցին ցանկացած ազգային յիշեցնող երեւոյթներ, աւանդոյթներ, գաղափարներ, կրթական համակարգից դուրս քշուեցին ազգայինը յիշեցնող բոլոր գաղափարները, որպէսզի սերունդների յիշողութիւնից ջնջուեն ազգային մտածողութեան տարրերը եւ միայն 40ականների սկզբներին, երբ առկայ էր պատերազմի վտանգն, ու անհրաժեշտութիւնն էր դառնում հայրենասիրական զգացմունքների արթնացումը, հանրապետութեան դպրոցներում թոյլատրուեց Հայոց պատմութեան ուսուցումը, արուեստն ու գրականութիւնը իրաւունք ստացան շօշափելու ազգային թեմաները:

Նման պայմաններում, բնական է, խօսել Հայկական հարցի լուծման կամ արծարծման մասին, հնարաւոր չէր: Առաւել եւս, հայ ժողովուրդը արդէն ճաշակել էր իր գերիխնդրի լուծման բուռն շեւիկեան արտացոլումները՝ յանձինս 1921 Մարտի 16ի Մոսկովայի պայմանագրի, Յունիսին՝ Արցախը Ադրբեջանին, Զաւախքը՝ Վրաստանին բռնակցելու, Հոկտեմբերի 13ի Կարսի պայմանագրերի: Անդրկովկասում ձեւաւորուած փոքր կայսրութիւնները, կենտրոնի կողմից նրանց հովանաւորութիւնը, ԽՍՀՄի, ապա Անդրֆեդերացիայի կազմաւորումը առաւել խորը փակուղի էին մղում Հայկական հարցը: Այդ էր պատճառը, որ ազգային խնդիրներ առաջադրող Ա. Մեասնիկեանն ու Ա. Խանջեանը

պէտք է դիտուէին որպէս համաշխարհային սոցիալիստական յեղափոխութեան տեսութեան հակառակորդներ եւ արժանանային ստալինեան խժռող մեքենային: Խորհրդային դիւանագիտութիւնը Լոզանի կոնֆերանսում իր պաշտպանութիւնը արտայայտեց Թուրքիային՝ մէկ անգամ եւս ապացուցելով, որ Հայկական հարցը տեղ չի ունենալու իր վարուելիք քաղաքականութեան մէջ: Որպէսզի փոքր ի շատէ նպաստաւոր պայմաններ ստեղծուէին Հայկական հարցի առթիւ, ՀՅ Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը 1921 Մայիս-Յուլիս ամիսներին բանակցութիւններ սկսեց Խորհրդային ղեկավարութեան հետ, սակայն դրանք հանդիպեցին յատկապէս ազգային գիտակցութիւնից հեռացած հայ բոլշեւիկների դիմադրութեանը, եւ բանակցութիւններն ավարտուեցին անարդիւնք (խօսքը Ռիգայի բանակցութիւնների մասին է- Յ.Զ.):

Ազգային մտածողութիւնն ու ազգային գաղափարախօսութիւնը դիտելով որպէս իր ոխերիմ թշնամի՝ ստալինեան վարչակարգը սկսեց վարկաբեկել ցանկացած ազգայնական դրսեւորում, առաւել եւս այն կրող ուժերին ու կազմակերպութիւններին: Առաջին հարուածը, բնական է, պէտք է ստանար ՀՅ Դաշնակցութիւնը: Մի շարք ինտերնացիոնալիստական յայտարարութիւններից ու համախօսականներից յետոյ, 1923 Օգոստոս-Սեպտեմբեր ամիսներին կազմակերպուեց նախկին դաշնակցականների ինքնադատապարտման գործընթացը, որի վերջերգը դարձաւ նոյն թուականի Նոյեմբերի 20ին, 250 դաշնակցականների մասնակցութեամբ գումարուած համագումարը, որի յայտարարութեամբ Հայրենիքում ինքնալուծարուում էր ՀՅ Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը, յանուն «միջազգային բանուորա-գիւղացիական յեղափոխութեան»:

Հարուածի յաջորդ նշանակէտը Հայ Եկեղեցին էր՝ ազգային գաղափարների ու հաւատի պահպանը: Տարածուեց «Ազատ եկեղեցի» տխրահռչակ գաղափարը, որ ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ Հայ Եկեղեցին վարկաբեկելու եւ հեղինակազրկելու փորձ: Այն իր տրամաբանական ավարտին հասաւ 1938 Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորէն Մուրադբէկեանի խեղդամահովութեամբ:

Հայ ազգային գաղափարախօսութեան, Հայկական հարցի նկատմամբ ԽՍՀՄ դիրքորոշումները խոստանում էին հիմնայատակ կործանել ազգային մտածողութիւնը եւ հայ ժողովրդին վերածել «եղբայրութիւն, հաւասարութիւն, ազատութիւն» սուտ կարգավիճակների կցորդին, որտեղ ի սպառ վերացուելու էին

ազգային մտածողութիւնն ու ազգային պատկանելութիւնը: Խորհրդային վարչակարգը, սակայն, մոռացութեան էր մատնել հայկական սփիւռքի գոյութիւնը, որը լինելով ահասարսուռ ժամանակների սերունդն ու պատմական Հայրենիքի ազատագրման ջերմ պաշտպանը, ամէն ինչ անելու էր Հայկական հարցը նորից բարձրացնելու, ազգային գաղափարախօսութեան զարթօնքը ապահովելու ուղղութեամբ:

Լոգանի կոնֆերանսից յետոյ հայկական սփիւռքը Հայրենիքին մերձենալու լուրջ փորձեր կատարեց: Նպատակը Հայկական հարցը համատեղ ուժերով միջազգային ատենաներ բարձրացնելն էր: Սփիւռքահայութիւնը, Յովհ. Քաջազնունու բնութագրմամբ այն կարծիքին էր, որ հայրենի իշխանութիւնները չեն կարող հեռու մնալ Հայրենիքի ճակատագրի նկատմամբ, կամ՝ «Եկեղեցին մնացել է նոյնը, փոխուել է ժամկոչը»: Սակայն, Հայոց տան նոր ժամկոչները, տարուած լինելով ինտերնացիոնալիզմի գաղափարներով, ազգայնամոլութիւն էին որակում պատմական Հայրենիքի մասին յիշողութիւններն անգամ: Աւելին, տուրք տալով այն մտայնութեանը, որ սփիւռքահայութիւնը ընկած է Դաշնակցութեան ազգայնամոլական գաղափարների ազդեցութեան տակ, պետական ու կուսակցական առաջնորդները 1923-1930ական թուականներին հանդէս եկան հրապարակումներով, որոնք պատճառ դարձան Հայրենիք-սփիւռք կապերի խզմանը:

Եղեռն տեսած արտերկրի հայութեան ստուար հատուածները անկարող էին համակերպուել Հայ Դատի ու Պահանջատիրութեան մոռացութեան փաստի հետ եւ անդուլ քայլեր ձեռնարկեցին Հայկական հարցը կենդանացնելու ուղղութեամբ: 1923ին, երբ Ազգերի լիգայի օրակարգ էր մտցուել Թուրքիային որպէս անդամ ընդունելու հարցը, Յունիսի 28ին «ՀՀ Պատուիրակութեան նախագահ եւ Սեւրի դաշնագիրը ստորագրող՝ Ա. Ահարոնեան» ստորագրութեամբ դիմում յղուեց Ազգերի լիգային, որտեղ շարադրելով Հայկական հարցի զարգացումները, ընդգծելով Սեւրի պայմանագրի գոյութիւնը, մասնաւորապէս յիշեցում էր, որ «...հարիւր հազարաւոր գաղթականները ի՞նչպէս կրնան ընդունիլ, որ մէկ կողմէն նկատի չառնուին պետութիւններու եւ Ազգերու Դաշնակցութեան կողմէ իրենց հանդէպ ստանձնուած յանձնարարութիւնները, մինչդեռ միւս կողմէ Թուրքիան, իրենց բոլոր դժբախտութեանց պատասխանատուն՝ մուտք գործել Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ՝ առանց արդարութեան հատուցման:

Վերջապէս, այդ տողերը ստորագրող Պատուիրակութիւնը պարտականութիւն ունի իր ամենավեցակա վերապահումներն ընելու Թուրքիոյ ներկայ սահմաններուն վերջնական ճանաչման մասին, քանի որ հայ ժողովուրդը չի կրնար ընդունիլ որ սեփականագրկուի իր դարաւոր իրաւունքներէն եւ պատմական ժառանգութենէն:

Հակառակ իր կրած ծանր յուսախարութիւններուն՝ հայ ժողովուրդը հաւատք կը տածէ որ Ազգերու Դաշնակցութիւնը պիտի զգուշանայ նոր անարդարութիւն մը գործելէ եւ անիկա կը մաղթէ որ Թուրքիոյ միւսոքը Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ, սկզբնակէտն ըլլայ Արդարութեան եւ Հատուցումի նոր դարաշրջանի մը»¹:

Թէ ի՞նչ արձագանգ ունեցաւ դիմումը, Ազգերի լիգան ի՞նչ հետեւութեան յանգեց, գրանցուած է պատմութեան էջերում, կարեւորը այն փաստն էր, որ հայ ժողովուրդը երբեք չի համակերպուելու իր իրաւունքների ոտնահարման հետ եւ անդու աշխատանքով բարձրացնելու է Հայկական հարցը:

Սփիւռքահայութեան ձգտումները, բնական է, պաշտպանութեան չէին արժանանալու մայր Հայրենիքի կողմից: Բուլղերիկեան վարչակարգը, խեղդելով Հայկական հարցը, աւելի էր սերտացնում յարաբերութիւնները թուրքական իշխանութեան հետ, որի արտայայտութիւններից մէկն էլ 1936 Յուլիսի 20-ին Լոզանի պայմանագրի՝ նեղուցների հարցի վերանայման, փոփոխութեան նոր պայմանագրի առթիւ թուրքական կողմին ուղղուած, ոչ անյայտ գործիչ Լ. Կարախանի շնորհաւորանքն էր, պայմանագիր, որի կայացմանը, թուրքամէտ վճռին մեծադոյնս նպաստել էր ԽՍՀՄ-ը եւ նեղուցների տնօրինութիւնը յանձնուել էր Թուրքիային: Մէկ տարի անց, Լեհաստանում դեսպան նշանակուած նոյն Լ. Կարախանը, հանդիպելով հայկական պատուիրակութեան հետ, որը ակնկալում էր Հայկական հարցով ԽՍՀՄ աջակցութիւնը, աւելի ընդգծուած ներկայացրեց Խորհրդային երկրի դիրքորոշումը Հայկական հարցում: Զօխտելով, որ ԽՍՀՄ-ը զէնքով, ոսկով, զինուորական մասնագէտներով օգնում է Թուրքիային, դեսպանը դա համարելով իր երկրի արտաքին քաղաքականութեան անփոփոխ դիրքորոշում, աւելացնում է՝ «...եթէ վաղը մեր ընդհանուր շարժման շահը պահանջէ մեզմէ գոհել անդրկովկասի բովանդակ հայութիւնը մինչեւ վերջին հայը, կրնանք ՈԶ ԻՍԿ

¹ Լ.ԶԵԱՆ, Գ., Հայաստան եւ հայ դատ, Երեւան 1991, 331:

Մէկ վայրկեան տատանում ունենալ այդ գոհողութեան առջեւ»² (ընդգծումը հեղինակինն է)։

ԽՍՀՄ ղեկավարութեան հակահայկական քաղաքականութեան արդիւնքում հաշուեյարդարի ենթարկուեցին **ՀԿԿ ԿԿ** առաջին քարտուղար **Ա. Խանջեանը** (1936 Յուլիսի 9), Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս **Խորէն Ա. Մուրադբէգեանը** (1938 Ապրիլի 10)։

Մօտենում էր Երկրորդ աշխարհամարտը։ 1939 Օգոստոսի 23ին կնքուեց Խորհրդա-գերմանական պայմանագիրը, Օգոստոսի 31ին **ԽՍՀՄ** Գերագոյն Խորհուրդը վաւերացրեց այդ պայմանագիրը, եւ Սեպտեմբերի 1ին գերմանական զօրքերը ներխուժեցին Լեհաստան։ Սկսուեց Երկրորդ աշխարհամարտը։ Սեպտեմբերի 28ին **ԽՍՀՄ** եւ Գերմանիայի միջեւ կնքուեց մի նոր պայմանագիր, որով Եւրոպան ու Մերձբալթիկան ենթարկուեցին ազդեցութեան չրջանակների բաժանման։ Թուրքիան, որ գաղտագողի հետեւում էր իրադարձութիւնների զարգացմանն ու քաջատեղեակ էր Փաշիզմի հակահրէական գաղափարախօսութեանը, պատեհ առիթը բաց չթողեց, որպէսզի գերմանական ազգայնամոլութեան զոհերի շարքում դասի նաեւ հայ ժողովրդին եւ գերմանական խժռող մեքենայի երախը նետելով հայութեանը, մէկընդմիշտ լուծի Հայկական հարցը։ Թուրքական դիւանագիտութեան բեղուն գործունէութեան արդիւնքում Գերմանիայում, յատկապէս իշխանութիւնների վերնախաւում, այն համոզումը հաստատուեց, որ հայերը հանդիսանում են ոչ արիական ծագումով ժողովուրդ։ Եւ ենթակայ են հրեաների ճակատագրին։ Անհրաժեշտութիւն էր դառնում այդ մտայնութեան վերացումը, ինչին էլ առաջիններից մէկը ձեռնամուխ եղաւ Գ. Նժդէհը։

Վտանգի տակ էր ոչ միայն Հայկական հարցի, այլեւ ամբողջ հայ ժողովրդի ճակատագիրը։ 1934ին, Պոտսդամում, գերմանացի գիտնականների աշխատութիւնների ընդգրկմամբ, լոյս է տեսնում «Հայկականութիւնը արիականութիւն է» վերնագրով ժողովածուն, որը պէտք է փարատէր այն սխալ տեսութիւնը, որով հայերը համարւում էին սեմիտական ծագման ժողովուրդ։ Թերեւս ժողովածուն դրական ներգործութիւն չի ունենում, քանզի 1939ին վերահաստատւում է հայերի ոչ արիական ծագումը։ Անհրաժեշտութիւն էր դառնում անմիջական շփումների օգ-

² Անդ, 335։

նութեամբ փոխել հայերի նկատմամբ ձեւաւորուող զաղափարա-խօսութիւնը, եւ Գ. Նժդեհի նախաձեռնութեամբ հանդիպումներ են կազմակերպւում Սոֆիայում Գերմանիայի դեսպանի հետ, որի խորհրդով էլ Գ. Նժդեհը 1942ի վերջին մեկնում է Բեռլին: Բանակցութիւնների արդիւնքում Գերմանիայի իշխանութիւնները խոստանում են դադարեցնել հակահայկական քարոզչութիւնը, պայմանով, որ «մեմ էլ մեր հերթին մեր ծառայութիւնը մատուցէիմք իրենց», որը ամփոփւում էր համագործակցութեամբ՝ «գերմանական բանակի» Թուրքիա մուտք գործելու մատչելիքին», գրում էր Գ. Նժդեհը, 1945 Փետրուարի 26-ին, Վորոշիլովին ուղղուած նամակում³:

Այնուհետեւ, 1942 Դեկտեմբերի 15-ին, կազմակերպւում է Հայոց Ազգային խորհուրդ, նախագահ Ա. Աբեղեան, փոխնախագահ՝ Ա. Գիւլիսանդանեան, անդամներ՝ Դրօ, Վ. Փափազեան, Ա. Մուրադեան, Դ. Դաւիթխանեան, քարտուղար՝ Հ. Բաղդասարեան: Խորհուրդն ունէր «Ազատ Հայաստան» անունով պաշտօնաթերթ, խմբագիր՝ Ա. Գիւլիսանդանեան, փոխխմբագիր՝ Գ. Նժդեհ: Խորհուրդը գործեց մինչեւ 1943 Նոյեմբեր:

Կտրականապէս մերժելով Խորհրդային բանակի դէմ որեւէ գործողութեան մասնակցելու առաջարկը կամ այդ նպատակին ծառայելը, Խորհուրդը հետապնդում էր միայն «հայութեան գլխին կախուած՝ հրեաների մակատագրին արժանամալու շատ իրական վտանգը» վերացնելու, հայ ռազմագերիներին անխուսափելի ոչնչացումից փրկելու, եւ՝ «Գերմանիայի կողմից Թուրքիա ներխուժելու դէպքում Նժդեհը յոյս ունէր հայկական ջոկատներով կոռել Թուրքիայի դէմ՝ Հայաստանի անկախութիւնը վերականգնելու եւ Արեւմտահայաստանն ազատագրելու ակնկալիքով»⁴:

Ճաշխատական Գերմանիայի հետ գրեթէ նոյն ծրագրով համագործակցութիւն էր հաստատել նաեւ Դրօն: Կազմելով Հայկական Լեգէոն, Դրօն բացառապէս հետապնդում էր Հայրենիքը ազատագրելու, գերմանական վայրագութիւնները կանխելու, թուրքական վտանգը բացառելու նպատակները: Որպէս յաւելում նշենք, որ Դրոյի շնորհիւ հազարաւոր հայ ռազմագերիներ փրկուեցին անխուսափելի ոչնչացումից, ազատուեցին մահուան ճամբարներից եւ ներգրաւուելով Լեգէոնում, հնարաւորութիւն

³ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ, Ռ., Վարժ Նժդեհի, Երեւան 2001, 119:

⁴ Ամդ, 120-121:

ստացան «Կախուստի» ճանապարհով նորից ներգրավուել Ֆաշիզմի դէմ պայքարին՝ դառնալով պարտիզանական ջոկատների անդամներ կամ նորից կրելով խորհրդային բանակի համազգեստ, իրենց պարտքը կատարել Հայրենիքի նկատմամբ: 1941 Դեկտեմբերին կազմուած Լեզեոնը իր շարքերում ունէր 20000 զուտ ռազմագերիներից հաւաքագրուած զինուոր: Յայտնի էր, որ Թուրքիան սրտատրոփ սպասում էր գերմանական բանակի յաղթարշաւի աւարտին, յատկապէս Ստալինգրադի ճակատամարտի ելքին, որպէսզի իրականացնէր նորից կենդանութիւն ստացած պանթուրքիզի ծրագիրը: Դրոյի լեզեոնը իրականացնելու էր Հայրենիքի պաշտպանութիւնը եւ հասնելով Հիւսիսային Կովկաս, Դրօն այդ առթիւ տեղեկացնում է Հայաստանի ղեկավարութեանը:

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին տեղի ունեցան ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների Թեհրանի (1943 Նոյեմբերի 28 - Դեկտեմբերի 1), Եալթայի (1945 Փետրուարի 4-11), Պոտսդամի (1945 Յուլիսի 17 - Օգոստոսի 2) կոնֆերանսները: Թեհրանում քննարկման նիւթ էր Թուրքիայի՝ պատերազմի մէջ մտնելու խնդիրը, որի յստակեցումը իր վրայ վերցրեց Չերչիլը՝ ընդգծելով, որ Թուրքիայի նախագահի հետ հանդիպման ժամանակ նրան կը ներկայացնի «այն տհաճ պատկերը, որ Թուրքերի առջեւ կը ներկայանայ այն դէպքում, եթէ նրանք չհամաձայնուեն մտնել պատերազմի մէջ, եւ հաճելի պատկերը՝ հակառակ դէպքում»⁵:

Թուրքական դիւանագիտութիւնը, ականջալուր լինելով անգլիացի յուշարարի ձայնին, ոչ միայն պատերազմ յայտարարեց իր նախկին դաշնակցին, այլեւ պատերազմի աւարտի հետ էր կապում որոշ ակնկալիքներ: Թուրքիայի խնդիրը քննարկուեց նաեւ Պոտսդամում, սակայն չիրականացան Ստալինի կանխատեսումները՝ «վրացական» համարուած հայկական հողերը վրացական կայսրութեանը բռնակցելու եւ Թուրքիայի խնդրում: Տրումմենի բնութագրմամբ՝ դրանք անուանուեցին խորհրդա-թուրքական հարցեր, ու դուրս մնացին յետագայ ուշադրութիւնից:

Մինչ այդ, 1944ին, Ռամկավարները Պետրոս Թէրզեանի նախագահութեամբ կազմեցին «Ամերիկահայ Ազգային Խորհուրդ», որը պէտք է զբաղուէր ազգային դատի խնդիրներով:

⁵ Թեհրան, Եալթա, Պոտսդամ, Երեւան 1970, 52:

Նման խորհուրդ ստեղծուեց նաեւ Ֆրանսիայում՝ Արշակ Չոպանեանի գլխավորութեամբ:

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին արտերկրի հայութիւնը հանգանակութիւնների ճանապարհով «Սասունցի Դաւիթ» եւ «Գեներալ Բաղրամեան» տանկային շարասիւնները նուիրեց խորհրդային բանակին, ակտիւ մասնակցութիւն ունեցաւ Եւրոպայի հաղթեմանական շարժմանը: Այս ծառայութիւնները նկատի ունենալով՝ 1945 Ապրիլին Ստալինն ընդունեց կաթողիկոսական տեղապահ, արքեպիսկոպոս Գ. Չորեքչեանին:

«Սովետական Հայաստան» թերթում 1945 Յունիսի 13ին տպագրուեց ՏԱՍՍԻ հաղորդագրութիւնը, որը ընթերցողներին տեղեկացնում էր յիշեալ Խորհրդի, Մոսկովային ուղղուած նրա դիմումի մասին, որտեղ խօսուում էր Թուրքիայի զաւթած հայկական հողերը Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութեանը միացնելու մասին: Նոյն 1945 Յունիսին, Խորհրդային երկրի արտաքին գործերի նախարար Մոլոտովը երկրորդ անգամ Թուրքիայից պահանջում էր Կարսն ու Արդահանը, վերականգնել 1914 ռուս-թուրքական սահմանը:

Պէտք է միայն կուսակց, թէ այս իրադարձութիւնները ինչ նոր յոյսեր էին ծնելու Հայկական հարցի լուծման ուղղութեամբ: Խորհրդային ղեկավարութիւնը չէր արգելում հայութեան խանդավառութիւնը, աւելին, 1946 Դեկտեմբերի 2ին կենտրոնական կառավարութիւնը յատուկ որոշում կայացրեց արտերկրի հայութեան ներգաղթ կազմակերպելու մասին: Թւում էր, թէ, ի վերջոյ, հասունանում է արդարութիւնը վերականգնելու ժամանակը: Իսկ բարեյոյս իրադարձութիւնները յաջորդում էին իրար:

1945 Յունիսին Հայկական հարցը իր արտացոլումը գտաւ Ազգային Եկեղեցական ժողովում, որ Յունիսի 7ին նորընտիր Կաթողիկոս Գ. Չորեքչեանի, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսի, Երուսաղէմի Պատրիարքի ստորագրութեամբ դիմում յղեց Ստալինին՝ նրանից ակնկալելով արդարութեան վերականգնում եւ խլուած տարածքների միացում Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութեանը:

Յունիսի 26ին, երբ փակուեց Ազգային Եկեղեցական ժողովը, պատգամաւորները մի նամակ եւս յղեցին Ստալինին. «...մենք եւս ձայնակցելով Ամերիկահայ Ազգային Խորհրդի ղեկավարացիային՝ ուղղուած Սան Ֆրանցիսկոյի պատգամաւորներուն եւ մամուլին, մէկ ու կէս միլիոն դժբախտ եւ հայրենազուրկ

հայերու անունով կը դիմենք ձեզ՝ նոյնպէս իրագործել հայ ժողովրդի ազգային ամբողջացումը, կցելով Թուրքահայաստանի հողերը վերադարձը իրենց մայր երկիրը»⁶:

ԽՄԿԿ ԿԿ պաշտօնաթերթ «Պրաւդան», անդրադառնալով նամակին, հայութեան պահանջը մեկնաբանում է այսպէս. «Արտասահմանի մէկուկէս միլիոն հայութիւնը միջոցով էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի եւ ապա Հայաստանի կառավարութեան դիմում մը կը կատարէ, որպէսզի իր արդար իրաւունքն եղող ծննդավայր հայրենիքը՝ Վան, Պիթլիս եւ Կարին կցուին Սովետ Հայաստանին: Կասկած չկայ, որ Սովետ Հայաստանի ժողովուրդն ու կառավարութիւնը չէին կրնար տարբեր կեցուածք ցոյց տալ արտասահմանի իրենց եղբայրներուն հանդէպ, եթէ ոչ անոնց առջեւ լայն բանալ հայրենիքի դռները... մեծ անարդարութիւն մըն է նոյնպէս Ռուսական Կովկասի մաս կազմող Սուրմալուի, Կարսի եւ Արտահանի նահանգներուն՝ Թուրքերուն ձգուիլը... Կովկասահայութեան ԻՐԱՒՈՒՆՔՆ Է ՍՈՒՐՄԱՆՈՒ, ԿԱՐՍ ՈՒ ԱՐՏԱՀԱՆ, ԻՍԿ ԹՐՔԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆ Է ՎԱՆ, ՊԻԹԼԻՍ ՈՒ ԿԱՐԻՆ ՎԻՂԱՅԹՆԵՐԸ»⁷ (ընդգծումները հեղինակինն են):

Գրեթէ նոյն բովանդակութիւնն ունէր ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Գ. Յարութիւնեանի 1946 Փետրուարի 1ին ընտրողների հետ հանդիպման ժամանակ արտասանած ճառը. «Թուրքիայի կողմից հայկական հողերի վերադարձը նրանց իսկական տիրոջ՝ Սովետական Հայաստանին, արդարացի է, եւ այդ հարցը խիստ կենսական նշանակութիւն ունի ամբողջ հայ ժողովրդի յետագայ զարգացման համար: Թուրքիայի կողմից բռնի կերպով զաւթուած այդ (Կարս, Արդահան եւ չրջանները) եւ միւս հայկական մարզերը վերադարձնելու վերաբերեալ հողային պահանջը արդարացի պահանջ է: Սովետական Միութեան ժողովուրդների պաշտպանութեամբ մենք կը հասնենք մեր օրինական պահանջների բաւարարմանը...»⁸:

Գ. Յարութիւնեանի ելոյթը, տասնամեակներ շարունակ լուութիւնից յետոյ, ոգեւորիչ ազդակ հանդիսացաւ արտերկրի հայութեան համար: Զգալով հայրենի իշխանութիւնների սրտա-

⁶ ԼԱԶԵԱՆ, Գ., ամդ, 350, 351:

⁷ ԼԱԶԵԱՆ, Գ., ամդ, 353:

⁸ Ի Սովետական Հայաստան, 1946, Փետրուարի 1:

ցաւութիւնը պատմական Հայրենիքի ազատագրութեան խնդրում՝ արտերկրի ազգային քաղաքական ուժերը ծաւալեցին առաւել եռանդուն գործունէութիւն: Դեռեւս 1945ի ամռանը ՀՅ Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը ՄԱԿի Սան Ֆրանցիսկոյի խորհրդաժողովից պահանջում էր բռնազաւթուած հողերի միացումը Խորհրդային Հայաստանին:

Խորհրդային դիւանագիտութիւնը այս անգամ էլ հեռու չմնաց Հայկական հարցը աղաւաղելու, իր շահերին ծառայեցնելու դիրքերից: Այդ քաղաքականութեան նախապատրաստութեան առաջին փուլը սկսուեց Վրաստանի տարբերակով, որը լինելով Ստալինի բանսարկութեան արդիւնքը, հող էր պատրաստում անվիճելի հայկական տարածքները Վրաստանին բռնակցելու համար: 1945 Դեկտեմբերի 14ին Թբիլիսիի «Կոմունիստ» թերթում, «Թուրքիայի նկատմամբ ունեցած մեր օրինական պահանջների մասին» վերնագրով տպագրուեց վրացական ակադեմիայի ակադեմիկոսներ Ս. Զանաշիայի եւ Ն. Բերձենիշուիլիւ յօդուածը, որը նոյնութեամբ արտատպուեց «Պրաւդա» թերթում, դեկտեմբերի 20ին: Յօդուածում զարգացւում էր այն տեսակէտը, որ վրաց ժողովուրդը օրինական պահանջատէր է Արդահանի, Արդուխի, Օլթիի, Թորթումի, Սպերի, Բաբերդի, Գիւմիւշխանէի շրջաններին: Ստեղծելով հիմք, որի առաջին անկիւնաքարը դրել էր 1945ի Մարտին՝ 1925ի Թուրքիայի հետ բարեկամական դաշինքից հրաժարուելու, ապա ՄԱԿում ԽՍՀՄ ներկայացուցիչ Ա. Վիշինսկու Հոկտեմբերի 25ին Քաղաքական կոմիտէում ունեցած ելոյթով: Ստալինը թերեւս ակնկալում էր թէ՛ Խորհրդային Հայաստանի, թէ՛ արտերկրի հայութեան արձագանքները: Դրանք չուշացան, Յ. Օրբէլին պատասխան տուեց այդ հակադիտական տեսութեանը, իսկ ամերիկահայութիւնը ստիպեց Խորհրդային ներկայացուցչին, 1945 Նոյեմբերի 25ին, կազմակերպել առանձին հանդիպում հայկական համայնքի ներկայացուցիչների հետ: Պատասխանելով մեղադրանքներին՝ Ա. Վիշինսկին օգտագործեց դիւանագէտների հնացած ու մաշուած գէնքը՝ յայտարարելով, թէ թերթերը աղաւաղել են իր մտքերը, որ ինքը երբեք յիշեալ շրջանները չի յայտարարել վրացական եւ այլ խուսափողական վարժանքներով փորձեց ապակողմնորոշել հայ համայնքի ներկայացուցիչներին:

Խորհրդային դիւանագիտութեան խաբուսիկ քայլերը աւելի ամրացուեցին, երբ 1946 Նոյեմբերի 6ին Նիւ Եորքում ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարար Վ. Մոլոտովն ընդունեց ամերի-

կահայերի յանձնախմբին: Մտերմական զրոյցներից այն կողմ չանցաւ հանդիպումը, սակայն խորհրդային կողմի ակնկալիքը պարզ էր՝ ճշգրտել, թէ արտերկրի հայերը օժանդակութիւն ցոյց տալո՞ւ են ծրագրուած ներգաղթին, թէ՞ ոչ: Հետաքրքրութիւն ներկայացնող հարցը պարզելուց յետոյ հանդիպումն աւարտուեց, եւ խորհրդային դիւանագիտութիւնը մէկ անգամ եւս «ապացուցեց» իր հոգածութիւնը Հայկական հարցի նկատմամբ: Հանդիպմանը հետեւեց նոյն թուականի դեկտեմբերի 2ի ԽՍՀՄ կառավարութեան որոշումը, եւ կազմակերպուեց սփիւռքահայերի ներգաղթը: Նախատեսուեց իր ներգաղթեցնել 350-400000 հայեր, սակայն ներգաղթեցին միայն 90000 հայեր, որոնց մի ստուար զանգուածը յետագայում, «արտասահմանեան լրտես» մեղադրանքով աքսորուեց Սիբիր ու Ալթայի երկրամաս:

ԽՍՀՄի կողմից Հայկական հարցի արծարծումը անհանգստացրեց Անգլիայի կառավարութեանը: Հակառակ այն մտայնութեանը, թէ Հայկական գերխնդիրը լուծման փուլ է մտնում, խորհրդային դիւանագիտութիւնը բացարձակապէս չունէր այդ հրահանգաւորումը: Ամենաառաջինը ձեռնարկուած քայլերը նպատակամղուած էին Հայկական տարածքները Վրաստանին միացնելուն եւ չէին հետապնդում Հայկական հարցը լուծելու նպատակը: Նոյնիսկ այս դիւանագիտական խաղը արթնացրեց Հայկական հարցի ոխերիմ թշնամի Անգլիային: 1945-1946ին անգլիական մամուլում յայտնուեցին յօդուածներ, որոնք թուրքապաշտպան լինելով հանդերձ, անդրադարձ կատարելով պատմութեան խորքերը, իրենց իսկ դաւերի ճանապարհով հայաթափուած հայութեան պատմական Հայրենիքի առթիւ Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարը 1946 Փետրուարին Համայնքների պալատում յայտարարում էր, թէ խնդիրն ունի բազմաթիւ պարագաներ, որոնցից ամենակարեւորը ժողովրդագրութիւնն է՝ «...սակայն որքան ես կրցած եմ ուսումնասիրել՝ բնակչութեան այնպիսի տեղափոխութիւն եղած է, որ ազգութեան խնդիր այլեւս մնացած չէ»⁹:

«Ջիդերու պատերազմ» անուանելով Հայկական հարցի բարձրացումը՝ անգլիական դիւանագիտութիւնը մոռացութեան էր մատնում, որ հովանաւորելով կարմիր սուլթանին ու հայակեր թուրքական այլ ուժերին՝ լորդերը արդէն հոգացել էին չափազանց կարեւոր այս խնդրի լուծման մասին, որպէսզի Ռու-

⁹ ԼԱՋԵԱՆ, Գ., ամդ., 360:

սաստանին զրկէին Մերձաւոր Արեւելքում մրցակից դառնալու ամենաիրական հնարաւորութիւնից:

Հայկական հարցի նոր զարգացումները, կապուած լինելով Երկրորդ աշխարհամարտից յետոյ քաղաքական նոր հարթութիւնների ճշգրտման փաստի հետ, յատկապէս խորհրդային կողմի համար չունէր խնդրին լուծում տալու յաւակնութիւնը: Այն լոկ քարոզչութեան բնոյթ ունէր եւ հանդիսանում էր իր ազդեցութիւնից հեռացած Թուրքիային զգաստացնելու նպատակը: Հայ քաղաքական միտքը կուսակցութեամբ էր այս նոր խաղի իմաստը, թէ՞ ոչ, բայց պատեհ առիթը օգտագործելը դառնում էր անհրաժեշտութիւն: Այս նպատակով էլ, 1947 Ապրիլի 30-Մայիսի 4ը Նիւ Եորքում գումարուեց «Համաշխարհային Հայկական Կոնգրէս», որին մասնակցում էին 22 երկրների 715 ներկայացուցիչներ (որոշ աղբիւրներ նշում են 705 ներկայացուցիչների մասնակցութեան մասին, ինչպէս Լազեան Գ. եւ ուրիշներ- Յ.Զ.):

Կոնգրէսին ողջոյնի հեռագրեր էին յղել ՀԽՍՀ Գերագոյն Խորհրդի նախագահ Մ. Պապեանը, աշխարհահռչակ գիտնական Վ. Համբարձումեանը, Գէորգ Զ. կաթողիկոսը: Կաթողիկոսի հեռագրում ընդգծւում էին հայութեան առաջ կանգնած կարեւորագոյն խնդիրները՝ «ա) Հայութեան ազգահաւաքումը իր նուիրական հայրենի հողի վրայ եւ բ) վերադարձումը մեր մայր Հայրենիքի բռնազրաւուած հողերի»: Ապա. «Մենք անվերապահ իրաւունք ունենք ե՛լ պահանջելու, ե՛լ ակնկալելու մեր արդար դատի պաշտպանութիւնը՝ մանաւանդ այսօր, երբ Ատլանտեան Խարտիան եւ Միացեալ Ազգերի կանոնադրութիւնը ազդարարել են մարդկային իրաւունքների, ազգերի ազատութեան, քաղաքական արդարութեան եւ այլ բարձր սկզբունքներ»¹⁰:

Կոնգրէսը յուշագրով դիմեց ՄԱԿին, որտեղ ներկայացնելով Հայկական հարցի պատմութիւնը, սկսած 1878ից, յիշատակելով Սեւրի պայմանագիրը՝ «...յանուն աշխարհի բոլոր հայերուն, յարգանք կը խնդրէ Գերագոյն մարմնէդ հայոց հողային պահանջները դնել Միացեալ Ազգերու օրակարգին վրայ եւ արդար ու հաստատակամ վճռով մը՝ ազատագրել տակաւին թրջական լուծին տակ գտնուող Ուիլսոնի սահմանագծած հայապատկան երկրամասը, եւ վերադարձնել զայն իր օրինաւոր տիրոջ՝ Հայկական Հանրապետութեան:

¹⁰ Ա.ՀԱՐՈՆԵԱՆ, Գ., Մեծ երազի ճամբուն վրայ, Լոս-Անջելէս 1986, 198:

Մարդկութիւնը եւ արդարութիւնը կը պահանջեն այս իրաւացի պահանջի իրագործումը ձեր վսեմ ատեանէն»¹¹:

Կոնգրէսի յուշագիրն ուշադրութեան չարժանացաւ, սակայն կոնգրէսի գոյութիւնն իսկ, նրա ընդունած որոշումը խօսում էին Հայկական հարցի նոր փուլի սկսման մասին, որը նախապատրաստական շրջան լինելով, մեծագոյնս նպաստեց 60-ական թուականների ազգային զարթոնքին:

Կոնգրէսի գումարումը ԱՄՆում երբեմն տարակուսանք է առաջացնում այն պարզ հաշուարկով, որ սառը պատերազմի շրջանում, երբ ԱՄՆին յաջողուել էր իր հովանաւորութեան տակ առնել Թուրքիային, թոյլատրում էր իր տարածքում նման մի կազմակերպութեան գործունէութիւնը: Տարակուսանքը, սակայն, երկար կեանք չունեցաւ: 1947 Ապրիլին ԱՄՆի նախագահ Տրումմենը իր երկրի կողմից յայտարարեց, որ երաշխաւորում է Յունաստանի եւ Թուրքիայի տարածքային ամբողջականութիւնը: Յայտարարութիւնը ուղղուած լինելով ԽՍՀՄ ակնկալիքների, հայութեան յոյսերի դէմ, ինչպէս գնահատում է Գ. Ահարոնեանը, ԱՄՆին վերածում էր «հայոց արդարագոյն դատին ոխերիմ հակառակորդ» երկրի¹²:

Հայկական հարցը նոր փակուղի մտցնելու գործընթացում պակաս դերակատարում չունեցաւ ԽՍՀՄը: 1953 Մայիսի 30ին ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարար Վ. Մոլոտովը յայտարարեց, որ իր երկիրը Թուրքիայից հողային պահանջներ չունի: Շարունակելով դիւանագիտական թաքստոցներ կառուցելու իր քաղաքականութիւնը՝ ԽՍՀՄը, ոտնահարելով հայ ժողովրդի սրբագոյն զգացմունքները, հայութեան պատմական Հայրենիքի վաճառքի քաղաքականութիւնը շարունակելով, փնտռելով Թուրքիային իր ազդեցութեան տակ գցելու ուղիներ, ցանկանալով նրան հեռու պահել ՆԱՏՕի մէջ մտնելու մտքից, զգուշացնելով յիշեալ դաշինքին մասնակցելու հետեւանքներից, այնուամենայնիւ Հայկական հարցի ցուցաբերում էր մշակուած մօտեցումներ: Ստալինի մահից յետոյ թէ՛ Մալենկովը, թէ՛ Խրուշչովը շարունակեցին այդ քաղաքականութիւնը եւ 1956 Նոյեմբերի 4ին Ն. Խրուշչովը մէկ անգամ եւս յիշեցրեց, որ ԽՍՀՄը հողային պահանջներ չունի Թուրքիայից, որ վրացական պահանջների կնքա-

¹¹ ԼԱԶԵԱՆ, Գ., ամդ., 378:

¹² ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ Գ., ամդ., 200:

հայրը Բերիան էր, որ նրա մահով էլ մոռացուեցին նման հարցադրումները:

Խրուչչովեան «ճնհալի» տարիները հնարաւորութիւն ընձեռեցին արթնացնել հայութեան պատմական յիշողութիւնը: Հայաստանից խլուած տարածքների հարցը դարձաւ հայ առաջաւոր մտաւորականութեան պահանջի հիմնական թեման: Նորից օրակարգ բերուեց Արցախեան խնդիրը: Սպասոււմ էր, որ 1961ին այցելելով Հայաստան եւ ի հատուցումն հայ ժողովրդի մեծ ներդրման, ՀԽՍՀ 40ամեակի պատուին, լուծոււմ կը ստանայ Արցախի խնդիրը, սակայն Ն. Խրուչչովը յայտարարեց, որ ԽՍՀՄ-ում ազգային հարցը լուծուած է:

Խնդրին նման մօտեցումը Հայկական հարցը նորից մղում էր անբարեյոյս վախճանի: Սակայն համայնավարական երկրում փորձելով խեղդել ազգային մտածողութիւնը, կոմունիստական վարչակարգը անկարող էր լռեցնել աշխարհասփիւռ հայութեան ձայնը: Զգալով վտանգաւոր զարգացումների անկանխատեսելիութիւնը, խորհրդային վարչակարգը նախաձեռնեց սփիւռքահայութեան տարանջատման գործընթացը, որի իրականացման նպատակով էլ կազմուեց Սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապերի կոմիտէն, աշխատանքներ էին կատարոււմ հայ եկեղեցու պառակտման ուղղութեամբ, որպէսզի հայութեանը զրկէին ընդհանուր պայքարի հնարաւորութիւնից: ՊԱԿի գործակալների բեղուն գործունէութիւնը տուեց ցանկալի պտուղներ: Հայ եկեղեցին պառակտուեց, սփիւռքի հասարակական-քաղաքական ընդհանրութիւնը իր տեղը զիջեց անջատ-անջատ, իրար նկատմամբ անվստահութեամբ լցուած կուսակցութիւնների ու կազմակերպութիւնների գործունէութեամբ:

Մայր Հայրենիքում, սակայն, չնայած հալածանքներին ու հետապնդումներին, հայրենասիրական գործունէութիւնը ծաւալուեց ընդլայտակում: Ազգային գիտակցութեան փայլուն օրինակ էր 1963ին 25000 արցախցիների դիմումը կենտրոնական իշխանութեանը: Նախադէպը յուսադրող էր: Գրչի մէկ հարուածով Ղրիմը միացուեց ՈՒԽՍՀին: Կոմունիստական վարչակարգը չէր սպասում նման անդրադարձի, եւ սկսուեցին հալածանքները: Մոռացութեան մատնուեց արցախցիների դիմումը, իսկ ադրբեջանական ազգայնամոլութիւնը աւելի խստացրեց Արցախի նկատմամբ ահաբեկչական գործունէութիւնը: Արցախցիների դիմումը գաղտնի ճանապարհով հասաւ արտերկիր, տպագրուեց

մամուլում, եւ առաջին անգամ թէ՛ սփռւեալ հայութիւնը, թէ՛ համաշխարհային հասարակութիւնը ծանօթացաւ հայ ժողովրդի մէկ հատուածի դառը ճակատագրին:

Հայկական հարցի այս փուլում անհրաժեշտ էր պայքարին կազմակերպուած բնոյթ հաղորդել, բացառել հակասահմանադրական ելոյթները: 1962ին ստեղծուած ու գործող գաղտնի խմբերը կազմակերպական, քարոզչական մեծ աշխատանք կատարեցին ազգային գիտակցութեան զարթոնքն ապահովելու գործում: Նրանց տարածած ձեռագիր ու խմորատիպ, լուսանկարային տարբերակներով բազմացրած թռուցիկները մեծ տարածում էին ստանում: ՊԱԿը թէեւ մեծ աշխատանք էր կատարում ակտիւ գործիչներին ասպարէզից վերացնելու գործում, սակայն նրանց փոխարինելու էին գալիս նորերը: Յատկապէս ուսանողութիւնը մեծ համակրանք էր տածում հայրենասիրական խմբակների գործունէութեան նկատմամբ: Գնալով իմաստագրւում էին ինտերնացիոնալիզմի ու եղբայրութեան կարգախօսները: Ժողովուրդն արդէն յստակ պատկերացում ունէր իր գերիւնդրի նկատմամբ իրականացուած դաւադրութիւնների նկատմամբ: Մերձբալթիկայում, Ուկրաինայում արդէն բացայայտ պահանջներ էին դրւում վերականգնել ժողովուրդների իրաւահաւասարութիւնը, լուծում տալ ազգային խնդիրներին, վեր էին հանւում սահմանների ճշգրտման, ազգային հանրապետութիւնների իրաւունքների ընդլայնման, ազգային լեզուի՝ պաշտպանութեան եւ բազմաթիւ այլ խնդիրներ:

Ազգային զարթոնքի ապահովման գործում անգնահատելի դեր խաղացին հայ գրողները, մշակոյթի գործիչները: 1959ին լոյս տեսաւ Պ. Սեւակի «Անլուելի գանգակատուն» պօէմը, շուրթից շուրթ էին փոխանցւում Յովհ. Շիրազի անտիպ հայրենասիրական բանաստեղծութիւնները:

Բարձրանում էր ժողովրդի քաղաքական գիտակցութիւնը, պատմական հայրենիքի կորստի հարցում միջազգային ուժերի եւ բոլշեւիկեան վարչակարգի հակահայկական քաղաքականութեան մասին պատկերացումը:

1964ին տարածուած թռուցիկներից մէկում ասուած էր. «Հայեր, բաւ է միայն մտածել ու յուզուել, պէտք է բողոքել, պայքարել: Համայն ուժերով պահանջեցէք Զաւախքը, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը: Պահանջեցէք եւ դուք, Ախալքալաքի՝ հայեր, մի՛ թողէք հայոց հողերը օտարի ձեռքում:

Յաւերթացրէք Ձեր նախնիների յիշատակը:

Միացէք մայր Հայաստանին»¹³:

Ազգային զարթօնքի անմիջական արդիւնքն էր 1965 Ապրիլի 24ին Երեւանի Ալ. Սպենդիարեանի անուան օպերայի եւ բալետի թատրոնի շէնքում Հայոց Մեծ Եղեռնի 50ամեակի պետական միջոցառման կազմակերպումը, որը վերածուեց աննախադէպ ցոյցի: Յուցարարները վանկարկելով՝ «Հողերը, հողերը» բառերը, յաղթահարելով ՊԱԿի եւ ոստիկանութեան դիմադրութիւնը՝ խուժեցին թատրոնի շէնք ու ներկայացրին համայն հայութեան արդար պահանջները՝ պաշտօնապէս դատապարտել ցեղասպանութիւնը եւ տէր կանգնել հայութեան իրաւունքներին: ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Ե. Ջարուբեանի եւ Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի յորդորներէից յետոյ ցոյցը հակօրինական բնոյթից զերծ մնաց: Ցոյցը, սակայն, խոչորագոյն իրադարձութիւն էր կոմունիստական բռնատիրութեան գոյութեան ընթացքում եւ մեծ դեր խաղաց յետագայ իրադարձութիւնների վրայ:

«Հայաստանի վերամիաւորման շարժման կենտրոնական խորհուրդը» հանդէս եկաւ ընդարձակ վերլուծականով: Երեք էջանոց այդ փաստաթուղթը՝ «Կոչ բոլոր Հայրենասէր հայերին», «Պայքարը պէտք է շարունակուի» կարգախօսով գնահատական էր տալիս 1965 Ապրիլի 24ի ցոյցին եւ ընդգծում յետագայ անելիքները: Անդրադարձ կատարելով Հայկական հարցի անցած ուղուն, նշելով հայութեան իրաւունքների ոտնահարման բոլոր փորձերը, վերլուծելով ԽՍՀՄ վարած քաղաքականութիւնը Հայկական հարցի նկատմամբ, փաստաթուղթն արձանագրում էր, որ «...Հայկական հարցը ընդհանրապէս չի ստացել իր լուծումը, ինչպէս ամբողջ աշխարհի, այնպէս էլ ՍՍՌՄ սահմաններում: Հայ ժողովուրդը երբեք չի կարող անտեսել պատմական այս մեծ անարդարութիւնը եւ չի կարող հաշտուել ներկայ վիճակի հետ: Ապրիլի 24ը առաջին անգամ կոտրեց լուծութեան սառույցը եւ դրեց Հայկական հարցի լուծման համաժողովրդական պայքարի սկիզբը: Այդ պայքարը պէտք է շարունակուի, եւ այնքան ժամանակ, քանի դեռ արդարացի ու վերջնական լուծում չի ստացել Հայաստանի ու Հայ ժողովրդի վերամիաւորման հարցը»¹⁴:

¹³ Անճնական արխիւ, քդ. 1, էջ 1:

¹⁴ Անճնական արխիւ, էջ 2:

Այնուհետեւ փաստաթուղթը Հայկական հարցի լուծման գործում վճռական դեր վերապահելով հայ ժողովրդին, կոչ էր անում հայրենիքի ճանքը հասցնել «աշխարհի բախտը տնօրինող մեծ տէրութիւնների ականջին... ազդարարենք ամբողջ աշխարհին, թէ մենք չենք հաշտուել ու երբեք չենք հաշտուելու Հայաստանի ու Հայ ժողովրդի մասնատուած վիճակի հետ, ...Հայկական հարցը օրակարգից երբեք չպէտք է հանուի: Նրա լուծման համար մենք պէտք է պայքարենք ամէն օր, ամէն ժամ, տարբեր ձեւերով ու միջոցներով...»:

Փաստաթուղթ-Թռուցիկը, նախանշելով ԽՍՀՄ-ում Հայկական հարցի լուծման ուղիները, պահանջում էր Վրաստանին ու Ադրբեջանին բռնակցուած հայկական հողերի վերամիաւորում մայր Հայրենիքին, համաձայն տեղի բնակչութեան ցանկութեան, ասել է՝ ինքնորոշման իրաւունքի պահանջներով: Իսկ միջազգային ասպարէզում՝ երիտթուրքական արիւնքոտ քաղաքականութեան համաշխարհային ճանաչման հասնելու, պատմական Հայրենիքի ազատագրման խնդիրներ:

«- Ապրիլի 24ը,- շարունակում է Թռուցիկը,- նշուեց ոչ իբրեւ սոսկ 50ամեակ, այլ իբրեւ շարժման մի նոր էտապի սկիզբ: 51ամեակը պէտք է նշուի աւելի մեծ մասշտաբներով, քան 50ամեակը: Ապրիլի 24ը պէտք է դառնայ հայ ժողովրդի տրագիդիոն օր, նրա արդարացի բողոքի ու պահանջի օր»¹⁵:

Շարունակելով իր ազգային քարոզչութիւնը՝ ՀԴԸ ծածկագրով (Թերեւս Հայ Դատի Ընկերութիւն- Յ.Զ) Թռուցիկը, դիմելով հայ ժողովրդին, կոչ էր անում շարունակել սկսուած հայրենանուէր գործը. «Համագումարի նախօրեակին (խօսքը ՀԿԿ 24րդ համագումարի մասին է- Յ.Զ.) Մարտի 27ին, ժամը 11ին, համագումարին եւ խորհրդային կառավարութեանը նուիրուած ողջոյնի լողունգներով ու առաջնորդների նկարներով դուրս գանք ցոյցի եւ պահանջենք Ղարաբաղն ու Նախիջևանը միացնել Հայաստանին»¹⁶:

Ազգային գիտակցութեան, հարազատ ժողովրդի ճակատագրի հոգածութեան արդիւնք էր հայ ժողովրդի անունից ԽՍՀՄ Կենտրոնի Քաղբիւրոյին ուղղուած «Բաց նամակ» փաստաթուղթը, որը դատապարտելով խորհրդային կառավարութեան նախա-

¹⁵ Անդ, էջ 3:

¹⁶ Անդ:

Յաւերժացրէք Ձեր նախնիների յիշատակը:

Միացէք մայր Հայաստանին»¹³:

Ազգային զարթոնքի անմիջական արդիւնքն էր 1965 Ապրիլի 24ին Երեւանի Ալ. Սպենդիարեանի անուան օպերայի եւ բալետի թատրոնի շէնքում հայոց Մեծ Եղեռնի 50ամեակի պետական միջոցառման կազմակերպումը, որը վերածուեց աննախադէպ ցոյցի: Յուցարարները վանկարկելով՝ «Հողերը, հողերը» բառերը, յաղթահարելով ՊԱԿի եւ ոստիկանութեան դիմադրութիւնը՝ խուժեցին թատրոնի շէնք ու ներկայացրին համայն հայութեան արդար պահանջները՝ պաշտօնապէս դատապարտել ցեղասպանութիւնը եւ տէր կանգնել հայութեան իրաւունքներին: Հկկ կկ առաջին քարտուղար Ե. Զարուբեանի եւ Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի յորդորներից յետոյ ցոյցը հակօրինական բնոյթից գերծ մնաց: Յոյցը, սակայն, խոչորագոյն իրադարձութիւն էր կոմունիստական բռնատիրութեան գոյութեան ընթացքում եւ մեծ դեր խաղաց յետագայ իրադարձութիւնների վրայ:

«Հայաստանի վերամիաւորման շարժման կենտրոնական խորհուրդը» հանդէս եկաւ ընդարձակ վերլուծականով: Երեք էջանոց այդ փաստաթուղթը՝ «Պոչ բոլոր Հայրենասէր Հայերին», «Պայքարը պէտք է շարունակուի» կարգախօսով գնահատական էր տալիս 1965 Ապրիլի 24ի ցոյցին եւ ընդգծում յետագայ անելիքները: Անդրադարձ կատարելով Հայկական հարցի անցած ուղուն, նշելով հայութեան իրաւունքների ոտնահարման բոլոր փորձերը, վերլուծելով ԽՍՀՄ վարած քաղաքականութիւնը Հայկական հարցի նկատմամբ, փաստաթուղթն արձանագրում էր, որ «...Հայկական հարցը ընդհանրապէս չի ստացել իր լուծումը, ինչպէս ամբողջ աշխարհի, այնպէս էլ ՍՍՌՄ սահմաններում: Հայ ժողովուրդը երբեք չի կարող անտեսել պատմական այս մեծ անարդարութիւնը եւ չի կարող հաշտուել ներկայ վիճակի հետ: Ապրիլի 24ը առաջին անգամ կոտրեց լուծութեան սառոյցը եւ դրեց Հայկական հարցի լուծման համաժողովրդական պայքարի սկիզբը: Այդ պայքարը պէտք է շարունակուի, եւ այնքան ժամանակ, քանի դեռ արդարացի ու վերջնական լուծում չի ստացել Հայաստանի ու Հայ ժողովրդի վերամիաւորման հարցը»¹⁴:

¹³ Անճնական արխիւ, քդ. 1, էջ 1:

¹⁴ Անճնական արխիւ, էջ 2:

Այնուհետեւ փաստաթուղթը Հայկական հարցի լուծման գործում վճռական դեր վերապահելով հայ ժողովրդին, կոչ էր անում հայութեան ձայնը հասցնել «աշխարհի բախտը տնօրինող մեծ տէրութիւնների ականջին... ազդարարենք ամբողջ աշխարհին, թէ մենք չենք հաշտուել ու երբեք չենք հաշտուելու Հայաստանի ու Հայ ժողովրդի մասնատուած վիճակի հետ, ...Հայկական հարցը օրակարգից երբեք չպէտք է հանուի: Նրա լուծման համար մենք պէտք է պայքարենք ամէն օր, ամէն ժամ, տարբեր ձեւերով ու միջոցներով...»:

Փաստաթուղթ-թուցիկը, նախանշելով *ԽՍՀՄ*-ում Հայկական հարցի լուծման ուղիները, պահանջում էր Վրաստանին ու Ադրբեջանին բռնակցուած հայկական հողերի վերամիաւորում մայր Հայրենիքին, համաձայն տեղի բնակչութեան ցանկութեան, ասել է՝ ինքնորոշման իրաւունքի պահանջներով: Իսկ միջազգային ասպարէզում՝ երիտթուրքական արիւնոտ քաղաքականութեան համաշխարհային ճանաչման հասնելու, պատմական Հայրենիքի ազատագրման խնդիրներ:

«- Ապրիլի 24ը,- շարունակում է թուցիկը,- նշուեց ոչ իբրեւ սոսկ 50ամեակ, այլ իբրեւ շարժման մի նոր էտապի սկիզբ: 51ամեակը պէտք է նշուի աւելի մեծ մասշտաբներով, քան 50ամեակը: Ապրիլի 24ը պէտք է դառնայ հայ ժողովրդի տրագիդիոն օր, նրա արդարացի բողոքի ու պահանջի օր»¹⁵:

Շարունակելով իր ազգային քարոզչութիւնը՝ ՀԴԸ ծածկագրով (Թերեւս Հայ Դատի Ընկերութիւն- Յ.Զ) թուցիկը, դիմելով հայ ժողովրդին, կոչ էր անում շարունակել սկսուած հայրենանուէր գործը. «Համագումարի նախօրեակին (խօսքը ՀԿԿ 24րդ համագումարի մասին է- Յ.Զ.) Մարտի 27ին, ժամը 11ին, համագումարին եւ խորհրդային կառավարութեանը նուիրուած ողջոյնի լողունգներով ու առաջնորդների նկարներով դուրս գանք ցոյցի եւ պահանջենք Ղարաբաղն ու Նախիջևանը միացնել Հայաստանին»¹⁶:

Ազգային գիտակցութեան, հարազատ ժողովրդի ճակատագրի հոգածութեան արդիւնք էր հայ ժողովրդի անունից *ԽՄԿԿ* կենտկոմի Քաղբիւրոյին ուղղուած «Բաց նամակ» փաստաթուղթը, որը դատապարտելով խորհրդային կառավարութեան նախա-

¹⁵ Աճդ, էջ 3:

¹⁶ Աճդ:

գահի 1966 Դեկտեմբերի 20ին Անկարայում արուած յայտարարութիւնը, աւելացնում էր. «Յայտնի է, որ Հայաստանի տերիտորիայի մեծ մասը ժամանակաւորապէս գտնուում է Թուրքիայի տիրապետութեան տակ: Այդ տերիտորիաների օրինական տէրը հայ ժողովուրդն է, եւ առանց նրա կարծիքը հաշուի առնելու ոչ ոք իրաւունք չունի նման յայտարարութիւն անելու:

ՍՍՀՄը սուվերէն հանրապետութիւնների միութիւն է, եւ նրա կառավարութիւնը պարտաւոր է հաւասար կերպով արտայայտել եւ պաշտպանել նրա կազմի մէջ մտնող սոցիալիստական հանրապետութիւնների եւ ազգերի շահերը: Մինչդեռ Ա. Ն. Կոսիգինի յայտարարութիւնը, որը արուել է առանց հայ ժողովրդի գիտութեան ու համաձայնութեան, հակասում է ողջ հայութեան ամենակենսական շահերին... հայ ժողովուրդը լաւ է գիտակցում, որ այսօր, ստեղծուած միջազգային իրադրութեան պայմաններում հնարաւոր չէ Հայկական հողերը առանց արինի միացնել Սովետական Հայաստանին: Նա չի էլ պահանջում այդ: Սակայն դա իրաւունք չի տալիս հրաժարուել այդ տերիտորիաներից: Բողոքելով Ա. Ն. Կոսիգինի՝ Անկարայում կատարած քայլի դէմ՝ հայ ժողովուրդը գտնում է, որ Սովետական կառավարութիւնը իրաւունք չունի առանց հայ ժողովրդի գիտութեան ու համաձայնութեան հանդէս գալ այնպիսի յայտարարութիւններով, որոնք հակասում են նրա կենսական շահերին»¹⁷:

Ազգային ինքնագիտակցութեան վերընթաց ուղին, Հայկական հարցի նկատմամբ խորհրդային կառավարութեան անտարբեր վերաբերմունքը, Ազգային Միացեալ կուսակցութեան (ԱՄԿ) դէմ ծաւալուած հալածանքները, այլախոհ անուանումով նրա անդամների բռնադատումները չէին կարող ծառայել մոսկովեան վարչակարգի որդեգրած նպատակների իրագործմանը: ԱՄԿի «Փարոս» եւ «Յանուն Հայրենիքի» թերթերը լայն տարածում էին ստանում երիտասարդութեան չըջանում, հայ ժողովրդի ստուար զանգուածների սեփականութիւնն էին դառնում ինչպէս Մեծ Եղեռնի հետ կապուած մանրամասնութիւնները, այնպէս էլ Հայկական հարցի նկատմամբ դարի առաջին քսանամեակում իրականացուած դաւադրական քաղաքականութիւնը:

1966 Յուլիսին իՄԿԿ ԿԿ հասան 40000 ստորագրութեամբ դարաբաղցիների եւ հայ մտաւորականութեան համախօսականե-

¹⁷ Անդ:

րը, որոնք պահանջում էին Ղարաբաղը միացնել մայր Հայրենիքին: Սակայն, եղբայրութեան նոր դաշինք կնքելով Ադրբեջանի հետ, մոսկովեան իշխանութիւնները այս անգամ եւս թաղեցին ճշմարտութիւնը, եւ հայ ժողովրդի արդար պահանջն անտեսուեց:

Կոմունիստական վարչակարգի թշնամական վերաբերմունքը գալիս էր համոզելու, որ Հայկական հարցի բարձրացման միակ երաշխիքը սփիւռքահայութեան կազմակերպուած գործունէութիւնն է:

Սկսուեց սփիւռքի կազմակերպական գործընթացը, որին ուղղութիւն էր տալիս 1972 Վաշինգտոնում ստեղծուած Հայկական համագումարը: Կազմակերպուեցին հայրենակցական միութիւններ, որոնք հիմնականում զբաղւում էին բարեգործական աշխատանքներով եւ հայութեան բեկորներին փրկում ուժացման վտանգից: Արդիւնաւէտ գործունէութիւն ծաւալեցին ազգային քաղաքական կուսակցութիւնները: Ռամկավարները կազմաւորեցին Թեքէեան մշակութային միութիւնը, Հնչակեանները՝ Հայ մարզական միութիւնը, ՀՅ Դաշնակցութիւնը՝ Համագային հայ կրթական եւ մշակութային միութիւնը, Հայ մարմնամարզական ընդհանուր միութիւնը, Հայ օգնութեան միութիւնը: Տպագրւում էին մի շարք թերթեր ու ամսագրեր, օգտագործւում էին օտարալեզու թերթերն ու հրատարակութիւնները, որոնց էջերում գետեղւում էին Հայկական հարցին նուիրուած յօդուածներ: Արժեքաւոր գործունէութիւն ծաւալեցին Հայ կաթոլիկ եւ Աւետարանական եկեղեցիները, բացուեցին դպրոցներ ու ակումբներ, հաւաքատեղիներ, որոնցում տարւում էին քարոզչական աշխատանքներ: Հայապահպանութեան, ազգային գիտակցութեան բարձրացմանը իրենց լուծման բերեցին Բէյրութի, Երուսաղէմի, Հալէպի, Կիպրոսի Մելքոնեան վարժարանները: Միաժամանակ պայքար էր տարւում սփիւռքը տարանջատումից հեռու պահելու խորհրդային քաղաքականութեան դէմ: Սփիւռքի զօրեղացումը դիտելով ազգային խնդիրների լուծման կարեւորագոյն լծակ՝ մեծ աշխատանքներ կատարուեցին հայութեան տնտեսական կարողութիւնների պահպանման ու աւելացման ուղղութեամբ, նպատակասլաց էին օգտագործւում բարեգործական ու կտակուած հիմնադրամները:

70ական թուականների այս վերելքը այդուհետ պէտք է օգտագործուէր Մեծ Եղեռնի համաշխարհային ճանաչման գործին,

հիմքեր նախապատրաստուելին Հայկական հարցի լուծման համար: Հետեւելով մայր Հայրենիքի օրինակին, որտեղ 1967 կառուցուեց Մեծ Եղեռնի Յուշակոթողը, սփիւռքի հայաշատ կենտրոններում եւս յուշարձանների կառուցման փորձեր էին արւում: Առաջիններից մէկը այդ յաջողուեց մարտելահայութեանը, եւ 1973 Մարտելում բացուեց Եղեռնի անմեղ զոհերին նուիրուած յուշարձանը: Նոյն թուականին ՄԱԿի ռասիզմի եւ ցեղասպանութեան յանձնաժողովը քննարկեց հայոց Մեծ Եղեռնի խնդիրը եւ տեղեկագրում նրան նուիրեց 30րդ յօդուածը:

1973 Յունուարի 27ին համայն սփիւռքը, մայր Հայրենիքի հայրենասիրական ուժերը, աշխարհի արդարամիտ ժողովուրդները ակնատեսը եղան եղեռն տեսած, ընտանիքի 27 անդամներին կորցրած, 78ամեայ մի հայորդու արդար ցասմանը: Գուրգէն Եանիկեանը, բնիկ Կարնեցի հայրենասէրը, Սանտա Բարբարա քաղաքում սպանեց թուրքիայի գլխաւոր հիւպատոսին ու նրա օգնականին: Հայկական հարցի լուծման նոր փուլ էր ձեւաւորուում. Գ. Եանիկեանի խօսքերով ասած՝ «նոր տեսակի պատերազմի» փուլը: Հայրենասէրին պաշտպանելու համար կազմուեց «Եանիկեանի բարեկամներու» յանձնախումբ: Դատաւարութիւնն սկսուեց 1974 Մայիսի 29ին, տեւեց չորս շաբաթ: Ամերիկեան դատարանը անկարող եղաւ կրկնելու գերմանական դատարանի մարդասիրական քայլը եւ մեծ հայրենասէրին դատապարտեց ցմահ բանտարկութեան: 88ամեայ հիւանդ Եանիկեանը ազատուեց բանտից 1984ին եւ նոյն թուականի Փետրուարի 27ին կնքեց իր մահկանացուն՝ անջնջելի հետք թողնելով հայ ազատագրական պայքարի պատմութեան, Հայկական հարցը միջազգային ատենաներ բարձրացնելու ճանապարհին:

«Ինչ-ինչ պատճառներով, նրանք, որոնք վերցրել էին իրենց վրայ պաշտպանելու ու հետապնդելու Հայկական Դատը, գրում էր խիզախ հայորդին, իւրայայտուկ պատասխան տալով նաեւ այն հարցին, թէ ինչո՞ւ կատարեց իր ահաբեկչութիւնը, հետ էին մնացել կեանքի օրուայ թելադրանքներից եւ զբաղուած էին ուրիշ հարցերով, որոնք յաճախ կապուած էին իրենց անձնական շահի հետ, իսկ դրութեան արդիւնքը եղաւ այն, որ մեր այդ Հայկական Դատը գերեզման էր դրուած, ու պատրաստուում էին ծածկել մոռացութեան քօղով, որ հարցը վերջնական փակուի:

Որպէս մի հայ անհատ ես չէի կարող ընդունիլ այդ: Պապերից ստացած արդարութեան ոգին իմ մէջ հրաբուխ դարձաւ, դուրս ժայթքեց ու այրեց թաղումը կատարողների դէմքերը:

Ու ես, մաքրելով տասնեակ տարիների մոռացութեան փոշին, մեր դատը, Հայկական Դատը դրի մարդկութեան առաջ:

...պատմութիւնը մեզ փաստում է, որ խօսքերը քամին է տանում, խոստումները մոռացւում են, արդարութիւն ու ազատութիւն բառերը կորցնում են իրենց իմաստները, եթէ նրանք չեն պաշտպանում անհատներից կազմուած ուժեղ բռնացող: Թող իմ սիրելի երիտասարդ մատաղ սերունդը գիտնայ, որ դեռ մարդկութեան ամբողջ պատմութեան ընթացքին ոչ մի անգամ չի պատահել, որ մի ցեղի ազատութիւնը տրուի նրան ոսկէ պնակի վրայ...»¹⁸:

Ինչպէս եւ կանխատեսում էր Գ. Եանիկեանը, սփիւռքահայութեան քաղաքական ձեւաւորուած պայքարը տուեց իր առաջին պտուղը: 1974 Մարտի 6ին ՄԱԿի մարդու իրաւունքների յանձնաժողովը հայոց Մեծ Եղեռնը ճանաչեց որպէս 20րդ դարի առաջին ցեղասպանութիւն: 1975 Ապրիլի 8ին ԱՄՆ Կոնգրէսի Ներկայացուցիչների պալատն ընդունեց բանաձեւ, որով ճանաչում էր Հայոց Ցեղասպանութիւնը: 1975 եղեռնի զոհերի յուշարձաններ կառուցուեցին Աթէնքում, Միլանում, Լիբանանում:

1975ին կազմաւորուեց «Հայաստանի ազատագրութեան հայ գաղտնի բանակը» (ՀԱՀԳԲ), կամ ԱՍԱԼԱ, որի կարգախօսն էր՝ «Վասն Հայութեան, Վասն Հայրենեաց»: Նպատակը կանխորոշել էր Գ. Եանիկեանը, ՀԱՀԳԲը, «...կենդանի բռնացք է որ պիտի ծունկի բերէ մեր ոխերիմ թշնամի թուրքը եւ դնէ մարդկութեան առաջ մեր իրաւացի պահանջները...»

...մօտ է ապագան, մօտ է հաշուեպահանջի ժամը...»¹⁹: Հայկական հարցի բարձրացման ահաբեկչական ուղղութիւնը որդեգրել էր «...շարունակել մեր ժողովրդական զինեալ պայքարը, մինչեւ հայ ժողովրդի իտէալներուն իրականացումը-վերադառնալով մեր հայերու հայրենիքը եւ իրագործելով ինքնիշխան եւ ազատ ժողովուրդ մը ըլլալու իրաւունքը: Պիտի շարունակենք մեր թշնամիները հալածել աշխարհի բոլոր երկրներուն մէջ՝ առ ի

¹⁸ Ա. Տ., Հայաստանի ազատագրութեամբ Հայ Գաղտնի Բանակ, 1975-1995, 13:

¹⁹ Անդ:

պատասխան իրենց մեր ժողովուրդը աշխարհի մահիճին մէջ խեղդելու փորձերուն»²⁰ :

Պայքարը տարուելու էր ոչ թէ միայն թուրքիայի դէմ, այլ նրա հովանաւորների ու հայութեան ողբերգութիւնը կոծկողների դէմ: Աշխարհի տարբեր մայրաքաղաքներում ու երկրներում կազմակերպուած ահաբեկչութիւններին զոհ էին դառնում թուրք դեսպաններն ու հիւպատոսները, Հայկական հարցի դէմ մեղանշողները: Մինչեւ 1983ի պառակտումը, ՀԱՀԳԲԻՆ զգալի ներդրում ունեցաւ Հայկական հարցը միջազգային ատեաններին հասցնելու գործում, շարժուեց 70 տարիների սառույցը, աշխարհի ժողովուրդներին հասու դարձաւ պատմական անարդարութիւնը, եւ առաջադէմ մարդկութեան պարտադրանքով տարբեր երկրներ սկսեցին ուշադրութեան կենտրոն դարձնել Հայկական հարցը:

1975 Հոկտեմբերին կազմաւորուեց «Հայկական ցեղասպանութեան արդարութեան մարտիկներ» կազմակերպութիւնը (ՀՅԱՄ), որ ուխտել էր ահաբեկչութեան ենթարկել թուրք դեսպաններին ու պաշտօնեաներին: Արդարութեան մարտիկները, դիմելով այդ ինքնագոհութեանը, ցանկանում էին ճանաչում բերել Հայոց Ցեղասպանութեանը եւ լուծման արժանացնել բազմաշար Հայկական հարցը: Բնաբան ունենալով զինուած պայքարի գաղափարը՝ մարտիկները Եւրոպայում ու ԱՄՆում իրականացրին մի շարք գործողութիւններ, որոնցից ամենանշանաւորը Լիսաբոնում թուրքական դեսպանատան գրաւումն ու պայթեցումն էր: Գործողութիւնն իրականացրին Վաչէ Տաղլեանը, Արա Քերճըլեանը, Սեդրակ Աճեմեանը, Սիմոն Եահնէեանը, Սարգիս Աբրահամեանը: Անձնագոհ հնգեակը նախօրօք գիտէր, որ գնում է անխուսափելի մահուան: Գործողութիւնից առաջ տուած հարցազրոյցում Վաչէ Տաղլեանը այսպէս է ներկայացնում իրենց նպատակը. «Մեր հողերէն դուրս մենք ոչինչ ենք. օտարութեան, պանդխտութեան մէջ մենք բան մը չենք ներկայացնել: Միշտ փորձած են մեզ մոռնալ, փորձած են մեզի մոռցնել տալ մեր հողերը, մեր հայրենիքը: Բայց մէկ բան թող յստակ ըլլայ մեր ժողովուրդին, որ մենք հայեր ենք եւ որեւէ ատեն չենք մոռնար մեր հայրենիքը: Կայ երիտասարդութիւն մը, որ կը հետապնդէ իր դատը եւ անպայման պիտի հասնի լուծումի մը»²¹ : Լրացնե-

²⁰ Անդ, 19:

²¹ Երկիր, 1993, 5:

լով ընկերոջը՝ Արա Քերճըլեանը աւելացնում է. «Կ'ուզեմ, որ իմ ընկերներս, որոնք ինծի հետ մեծցած են, նոյն միջավայրի մէջ մեծցած ենք, նոյն տեղերը յաճախած ենք, համոզուին այս մէկ կէտին եւ չըսեն ընտանիքը, կեանքը, ապագան: Առանց հայրենիքի, առանց մեր հողերուն ո՛չ ապագայ կայ, ո՛չ կեանք կայ, ո՛չ ընտանիք կ'ըլլայ»²²:

Բացի մեծ ճանաչում եւ հանրայայտ գործողութիւններ իրականացրած վերոյիշեալ կազմակերպութիւններից, գործում էին նաեւ շուրջ 10 գաղտնի կազմակերպութիւններ, որոնցից նշանաւոր էին «Հայաստանի ազատագրութեան կազմակերպութիւնը», «Հայ ազգային շարժումը», «Հայկական եղեռնի վրիժառութեան կոմանդոսը», «Հայաստանի գաղտնի բանակը», «Հայկական Գործի պաշտպանութեան կոմիտէն» եւ այլն:

Սփիւռքահայ եղբայրների հետ իրենց գաղտնի գործունէութիւնն էին շարունակում ընդատակեայ կազմակերպութիւնները: Կատարելով կենտրոնի թելադրանքը՝ Հայաստանի ՊԱԿը 1965-1975, խուլիզանութեան, կաշառակերութեան, խաբէբայութեան եւ այլն սարքովի մեղադրանքներով ազատագրկաման վայրեր ուղարկեց հայրենասէր շատ գործիչների: Այս քաղաքականութեան հետեւանքն էր նաեւ Ստեփան Զատիկեանի, Յակոբ Ստեփանեանի, Զաւէն Բաղդասարեանի շինծու մեղադրանքով ձերբակալութիւնը: Այդ գործունէութիւնը ԱՄԿն ոչնչացնելու ծրագրի աւարտական փուլն էր: Մոսկուայի մետրոյի կայարաններից մէկը իբր պայթեցնելու մեղադրանքով ձերբակալուածները 15 ամիս անց, փակ դատավարութեամբ դատապարտուեցին մահապատժի, որ արագացուած եղանակով, դատավճռից երկու օր անց հապճեպօրէն ի կատար ածուեց:

1977ի յունուարեան այս հաշուեյարդարը բուռն արձագանգի արժանացաւ: Այլախոհ յայտարարուած ակադեմիկոս Ա. Սախարովի 1990ին Նիւ Եորքում տպագրած «Յիշողութիւններ» գրքում տեղ գտաւ «Զատիկեանի գործը» բաժինը, որ կատարուածին գնահատական տալուց բացի յայտնում է մի շարք մանրամասներ: Ինչպէս նշում է Ա. Սախարովը, Ս. Զատիկեանը առաջադրուած մեղադրանքի օրը եղել է Երեւանում: Թէեւ ՊԱԿին յաջողուել է նրա տնից «յայտնաբերել» պայթուցիկ սարքի գծագիր, բայց դա իրականում եղել է դռան զանգի միացման պարզ

²² Անդ:

սխեմա, ինչն էլ դարձել էր գլխաւոր մեղադրանքի ապացոյց, եւ հայորդիները հապշտապ ենթարկուեցին դաժան պատժի: Տարիներ յետոյ, երբ յայտնաբերուեցին իսկական յանցագործները, խորհրդային կառավարութիւնը զլացաւ յանիրաւի պատժուածներին գոնէ յետմահու արդարացնելու քայլեր ձեռնարկելուց:

Հայ ժողովրդի ազատագրական արդար պայքարին իրենց աջակցութիւնը յայտնեցին մի շարք երկրների առաջադէմ գործիչներ: Նրանք կազմակերպում էին հայամէտ գործողութիւններ, որոնք արձագանգւում էին միջազգային կազմակերպութիւնների կողմից: Այս գործում իրենց ծանրակշիռ լուծման ներդրեցին ՀՅԴ կազմաւորած «Հայ Դատի» յանձնախմբերը, որոնք գործում էին բազմաթիւ երկրներում: Հայ աւանդական կուսակցութիւնները, հեռու մնալով, աչքաթող անելով տարաձայնութիւնները, միակամ էին Հայկական հարցի առնչութեամբ: Նրանք միասին նախաձեռնում էին միջոցառումներ, դիմումներ ու համախօսականներ յղում միջազգային կազմակերպութիւններին ու տարբեր երկրների կառավարութիւններին:

1983 Օգոստոսին կանադայում գումարուած Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը 1915ին թուրքերի կողմից իրականացրած կոտորածները որակեց ցեղասպանութիւն եւ դիմեց ՄԱԿին՝ ճանաչելու այդ պատմական ճշմարտութիւնը:

1984 Ապրիլի 13-16ը Փարիզում Սորբոնի համալսարանի դահլիճում գումարուած Ժողովուրդների մշտական դատական ատեանը, առանձին նստաշրջան հրաւիրելով Հայոց ցեղասպանութեան առիթով, ընդունեց որոշում, որտեղ հիմք ընդունելով միջազգային իրաւունքները, ՄԱԿի 1943 Դեկտեմբերի 9ի կոնուենցիան, արձանագրում էր. «3. Երիտթուրքերի կառավարութիւնը մեղաւոր է այս ցեղասպանութեան համար, նկատի ունենալով 1915ից 1917 ընթացքում կատարուածը:

4. Հայերի ցեղասպանութիւնը նաեւ «միջազգային յանցագործութիւն է», որի համար պէտք է պատասխանատուութիւն կրի թուրքական պետութիւնը, առանց պատրուակելու այն հանգամանքը, թէ նախկին ու ներկայ պետութիւնների միջեւ յաջորդականութիւն չկայ՝ պատասխանատուութիւնից խուսափելու համար:

5. Այդ պատասխանատուութիւնը առաջին հերթին պահանջում է պաշտօնապէս ճանաչել ցեղասպանութեան իրողութիւնը եւ հայ ժողովրդի կրած համապատասխան կորուստները:

6. Միաևորուած ազգերի կազմակերպութիւնը եւ նրա իւրաքանչիւր անդամը իրաւունք ունի պահանջելու այս ճանաչումը եւ դրանով աջակցելու հայ ժողովրդին»²³ :

Միջազգային դատարանի մեկնաբանութիւն չընդունող հաստատումը մէկ անգամ եւս ամրագրեց դեռեւս 1965 Հելսինկիի խաղաղութեան միջազգային կոնգրէսի բանաձեւը, որը հայոց Մեծ Եղեռնը գնահատում էր որպէս «ազգային հարցը մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման ուղիով լուծելու» հրէշաւոր ծրագիր:

1985ին Արգենտինան եւ Ուրուգուայը Հայոց Ծեղասպանութիւնը դատապարտող որոշումներ ընդունեցին:

1987ին, եռամեայ քննարկումներից յետոյ, անտեսելով Թուրքիայի յամառ դիմադրութիւնն ու սպառնալիքները, խարդաւանքները, վարձու մամուլի կողմից սկսուած հակահայկական քարոզչութիւնը, իրադարձութիւնների խեղաթիւրումները, Եւրոպական խորհրդարանը Յունիսի 18ին Հայկական հարցի լուծման բանաձեւ ընդունեց.

«Դ. Նկատի ունենալով, որ Թուրքական պետութիւնը մերժում է ցեղասպանութեան մեղադրանքը որպէս անհիմն.

Ե. Հաստատելով, որ Թուրքական կառավարութիւնը, մերժելով մինչեւ օրս ճանաչել 1915ի ցեղասպանութիւնը, շարունակում է այդպիսով զրկել հայ ժողովրդին իր սեփական պատմութեան իրաւունքից.

Զ. Նկատի ունենալով, որ պատմականօրէն ապացուցուած հայոց ցեղասպանութիւնը մինչեւ այժմ ոչ ենթարկուել է քաղաքական դատապարտման եւ ոչ էլ ստացել համապատասխան հատուցում.

Է. Նկատի ունենալով, որ Թուրքիայի կողմից հայոց ցեղասպանութեան ճանաչումը այսուհետեւ կը դիտուի որպէս հայերի նկատմամբ բարոյական իրաւունքի վերականգնման խորապէս մարդկային ակտ, միայն պատիւ կարող է բերել Թուրքական կառավարութեանը.

Ը. Խորապէս ափսոսանք յայտնելով եւ դատապարտելով 1973ից 1986 թուականների ընթացքում հայկական խմբաւորումների անիմաստ հակաբեկչութիւնը, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ մա-

²³ ԽՈՒՐՇՈՒԴԵԱՆ, Լ., Հայկական հարցը, Երևան 1995:

հասկորձերը, որոնց հետեւանքով զոհուեցին կամ վիրաւորուեցին բազմաթիւ անմեղ մարդիկ, ինչը դատապարտուեց հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնութեան կողմից:

Նկատի ունենալով, որ բոլոր իրաւայաջորդ թուրքական կառավարութիւնների անհաշտ դիրքորոշումը Հայկական հարցի նկատմամբ ոչ մի կերպ չի նպաստել լարուածութեան թուլացմանը:

1. Այն կարծիքն է յայտնում, որ Հայկական հարցը, ինչպէս նաեւ Թուրքիայում ազգային փոքրամասնութիւնների հարցը պէտք է քննարկուեն Թուրքիայի եւ Եւրոպական տնտեսական համագործակցութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնների շրջանակում: Ընդգծում է, որ դեմոկրատիան կարող է արմատապէս հաստատուել մի երկրում այն պայմանով միայն, եթէ այդ երկիրը ճանաչի եւ հարստացնի իր պատմութիւնը իր էթնիկական եւ մշակութային այլազանութեամբ:

2. Գտնում է, որ ողբերգական իրադարձութիւնները, որ տեղի ունեցան 1915-1917 թուականներին Օսմանեան կայսրութեան տարածքում հայերի նկատմամբ, հանդիսանում են ցեղասպանութիւն, համաձայն «Ցեղասպանութեան յանցագործութիւնը կանխելու եւ դրա համար պատժելու մասին» կոնուենցիայի, ընդունուած ՄԱԿի Գլխաւոր ասամբլեայի կողմից 1943 թուականի դեկտեմբերի 9-ին:

Նշում է միաժամանակ, որ ժամանակակից Թուրքիան պատասխանատու չի կարող համարուել Օսմանեան կայսրութեան հայ բնակչութեան ողբերգութեան համար եւ ամենայն հաստատակամութեամբ ընդգծում է, որ պատմական այդ իրադարձութիւնների ճանաչումը որպէս ցեղասպանութեան առիթ չի կարող հանդիսանալ քաղաքական, իրաւական կամ նիւթական որեւէ պահանջի այսօրուայ Թուրքիայի նկատմամբ:

3. Պահանջում է (Եւրոպական) Խորհրդից ճնշում գործադրել ներկայիս թուրքական կառավարութեան վրայ, որպէսզի վերջինս ճանաչի 1915-1917 թուականների հայերի հանդէպ կազմակերպուած ցեղասպանութիւնը եւ այդպիսով նպաստի քաղաքական երկխօսութեան հաստատմանը Թուրքիայի եւ հայերի լիազոր պատուիրակների միջեւ:

4. Ելնում է նրանից, որ հայ ժողովրդի դէմ անցեալում երիտթուրքական կառավարութեան կողմից գործադրուած ցեղասպանութեան մերժումը ներկայիս թուրքական կառավարութեան

կողմից, Յունաստանի հետ գոյութիւն ունեցող վիճելի հարցերում միջազգային իրաւական նորմերի կիրառումից հրաժարումը կիպրոսում, թուրքական օկուպացիոն զօրքերի պահպանումը, ինչպէս նաեւ քրդական իրադարձութիւնների ժխտումը այդ երկրում (Թուրքիայում) իսկական պառլամենտար դեմոկրատիայի բացակայութիւնը, անհատական, հասարակական ու յատկապէս կրօնական ազատութիւնների ոնտահարումը՝ այս ամէնը հանդիսանում են անյաղթահարելի արգելքներ Եւրոպական Տնտեսական Համագործակցութեան կազմի մէջ Թուրքիայի հնարաւոր ընդունման հարցի քննարկման համար:

5. Նկատի ունենալով տեղի ունեցած (հայ ժողովրդի) ողբերգութիւնը, միանում է ազգային ինքնատիպութիւնը զարգացնելու նրա ցանկութեանը, երաշխաւորելու իր իրաւունքները որպէս փոքրամասնութիւն եւ անարգել օգտուելու մարդու եւ քաղաքացիների իրաւունքներից, ինչպէս որ դրանք սահմանուած են Մարդու իրաւունքների Եւրոպական կոնուենցիայի դրոյթներում ու նրա համապատասխան արձանագրութիւններում:

Այնուհետեւ Եւրախորհրդարանի որոշումը խօսում է Թուրքիայում ազգային փոքրամասնութիւնների իրաւունքների ոտնահարման փաստերի, նրանց մշակութային արժէքների նկատմամբ ոտնձգութիւնների, յուշարձանների, ճարտարապետական ժառանգութեան պահպանման, խորհրդային Միութիւնում հայութեան ազատութիւնների խախտումների մասին, դատապարտում դրանք, եւ հայ եւ թուրք ժողովուրդներին կոչում հաշտութեան, ապա յաւելաբերում. «13. Կոչ է անում Եւրոպական տնտեսական Համագործակցութեան անդամ երկրներին՝ հռչակելու "20րդ դարում գործադրուած ցեղասպանութիւնների եւ մարդկութեան դէմ ոճրագործութիւնների յիշատակի օր", մասնաւորապէս զոհ գնացած հայերի եւ հրեաների»²⁴:

Եւրախորհրդարանի որոշումը պէտք է փոխանցուէր ինչպէս կազմակերպութեան անդամ երկրներին, այնպէս էլ Թուրքիայի, իրանի, ԽՍՀՄ կառավարութիւններին, ՄԱԿի գլխաւոր քարտուղարին:

Եւրախորհրդարանի որոշումը առաջին լուրջ ներդրումն էր Հայկական հարցի ճանաչման ու լուծման ճանապարհին: Սակայն այն հեռու էր բաւարար լինելու աստիճանից, այն առումով, որ

²⁴ Ամդ, 65-69:

որոշումը առաջարկութիւն էր ցեղասպանութիւն կատարած պետութեան իրաւայաջորդ կառավարութեանը եւ հաւաստում էր, որ ցեղասպանութիւնը ճանաչելու դէպքում անգամ, Թուրքիայի ներկայիս կառավարութիւնը որեւէ պարտաւորութիւն չի ստանձնելու աշխարհասփիւռ հայութեան առջեւ, անգամ չէր լուծուելու նրա պատմական Հայրենիքի նկատմամբ իրաւունքների հարցը:

Ձնայած այս կարեւոր բացթողումներին, որոշումը զսպաշապիկ էր դառնում Եւրախորհրդ Թուրքիայի մուտքի առումով, այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրա կառավարութիւնը չէր ճանաչել գործադրուած ոճրագործութիւնը: Բարեբախտաբար, առ այսօր էլ որոշումը պատնէշ է դարձել Թուրքիայի այդ ձգտումների դէմ:

Այնուամենայնիւ Եւրախորհրդի որոշումը առանձնապատուկ դերակատարում ունեցաւ Հայկական հարցի միջազգայնացման ճանապարհին, աշխարհի ժողովուրդները հեղինակաւոր այդ կազմակերպութեան վճիռը գնահատեցին իր իսկ էութեամբ, եւ տեղաշարժ կատարուեց Հայկական հարցի նկատմամբ դիրքորոշումներում:

1995 Ապրիլի 14ին Ռուսաստանի Պետդուման դատապարտեց Հայոց ցեղասպանութիւնը եւ Ապրիլի 24ը համարեց յիշատակի օր:

Առ այսօր Հայոց ցեղասպանութիւնը պետականօրէն ճանաչել են 18 երկիր, այդ թւում,

Արգենտինան՝ 1985,

Ուրուգուայը՝ 1985,

Կիպրոսը՝ 1995,

Յունաստանը՝ 1996,

Լիբանանը՝ 1997,

Բելգիան՝ 1998,

Ֆրանսիան՝ 2001,

Իտալիան՝ 2001,

Կանադան՝ 2002,

Հոլանդիան՝ 2004,

Շուէդիան՝ 2004,

Շուեյցարիան՝ 2004,
 Սլովենիան՝ 2004,
 Վենեսուելան՝ 2005,
 Աւստրիան՝ 2005,
 Լիտուիան՝ 2005,
 Լեհաստանը՝ 2005:

1960-1980-ական թուականների ազգային զարթոնքը, Հայրենիքում եւ սփիւռքում իրականացուած միջոցառումները, Հայկական հարցի բարձրացման նոր մարտավարութիւնը մոռացութեան գրկից պոկեց հայ ժողովրդի ազգային գերխնդիրը եւ այն տեղափոխեց քննարկումների ասպարէզ, որտեղ առաջնային էր համարուում հայութեան իրաւունքների վերականգնումը պատմական Հայրենիքի նկատմամբ, ինչը սարսափի ու բուռն դիմադրութեան, պետական մակարդակի ընդդիմութիւն էր ստեղծում թուրքիայում:

Նոր մարտավարութեան, ապա նաեւ ռազմավարութեան մշակումը դառնում էր անհրաժեշտութիւն: Այս խնդիրների լուծման ամենամեծ արգելքը յարուցում էր խորհրդային վարչակարգը, որը որդեգրելով՝ «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքը, 1936ի ստալինեան սահմանադրութեան դոգմաները, նախապատրաստում էր ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքն ու ազատութեան ձգտումները խեղդելու մի նոր ժողովածուի ստեղծումը, որտեղ նախատեսւում էր ազգային հանրապետութիւններին պարտադրել նաեւ լեզուի մոռացութեան եւ ռուսաց լեզուն պետական լեզու ճանաչելու խնդիրների լուծումը:

Բրեժնեւեան սահմանադրութեան նման հակումները բողոքի ու դիմադրութեան հզօր շարժման սկիզբ հանդիսացան ազգային հանրապետութիւններում: Խորհրդային Հայաստանի մտաւորականութիւնը, ազգայնական ուժերը իրենց ձայնը միացրին Ուկրաինայի ու Մերձբալթիկայի ժողովուրդների հետ, ազգերի ձուլման իւրայատուկ այդ փորձարկումը տեղի տուեց, ու ազգային հանրապետութիւններում պետական լեզու ճանաչուեց ազգային լեզուն: Այս բարեյաջող աւարտը խոշոր ներդրում էր Հայկական հարցի ապագայի առթիւ: Հայկական հարցը ազատուեց եւս մէկ արհեստական արգելքից:

Գնալով հասունանում էր բուլշեիկեան կայսրութեան ճգնա-
ժամը: 80ական թուականներին այն արդէն անժխտելի իրողու-
թիւնն էր: Խորհրդային նոր դեկավարութիւնը երկիրը փրկելու
նոր ուղի ընտրեց: Ասպարէզ բերուեց գորբաչովեան վերակառու-
ցումը, որը խոստանում էր ոչ միայն տնտեսական վերելքի ա-
պահովում, այլեւ քաղաքական ու ազգային ազատութիւններ:
Վերջին հայեցակէտերը ընդունելով որպէս ազգային խնդիրների
լուծման բարենպաստ իրավիճակներ՝ խորհրդային կայսրութեան
բռնադատուած ժողովուրդները բարձրացրին իրենց ազգային
խնդիրները: Այդ ժողովուրդների առաջին շարքերում էր հայ ժո-
ղովուրդը: Սկսւում էր Հայկական հարցի լուծման նոր փուլը:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱՏԻԿԵԱՆ